

UNIVERSITATEA BABEȘ - BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

TEZĂ DE DOCTORAT
- REZUMAT -

LECTURA SAȘILOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

ÎNDRUMĂTOR,
PROF. DR. DORU RADOSAV

PROPUNĂTOR,
DRD. ANDREI BANDI

CUVINTE CHEIE: SAȘI, LECTURĂ, ISTORIA LECTURII, CARTE, ISTORIA CĂRȚII

2016

Cuprins

Introducere.....	4
Scopul și structura lucrării.....	4
Considerente metodologice.....	8
Istoriografia problemei.....	30
Izvoare primare.....	34
1 Sașii în secolul al XVIII-lea.....	36
1.1 Evoluția politică a națiunii săsești în secolul al XVIII-lea.....	36
1.2 Cultura la sași în secolul al XVIII-lea.....	70
2 Lectura sașilor în secolele XVI și XVII.....	89
2.1 Începuturile culturii de carte la sași.....	89
2.1.1 Primele biblioteci.....	89
2.1.2 Primele tipărituri, primii autori sași.....	91
2.2 Comerțul de carte.....	92
2.3 Autori și producția internă de carte.....	95
2.4 Tipografiile.....	99
2.5 Bibliotecile.....	111
2.5.1 Bibliotecile gimnaziale.....	111
2.5.2 Bibliotecile capitulare și parohiale.....	117
2.5.3 Bibliotecile private.....	117
2.6 Tematica tipăriturilor.....	128
2.7 Cenzura.....	131
2.8 Însemne de proprietate.....	134
2.9 Excurs I: Colecția ACBER.....	139
3 Lectura în spațiul de limbă germană în secolul al XVIII-lea.....	141
4 Lectura sașilor în secolul al XVIII-lea.....	151
4.1 Tipografiile.....	151
4.2 Bibliotecile.....	160
4.2.1 Bibliotecile gimnaziale.....	160
4.2.2 Bibliotecile capitulare și parohiale.....	172
4.2.3 Bibliotecile private ale laicilor.....	174
4.2.4 Biblioteca guvernatorului Samuel von Brukenthal.....	179
4.2.5 Bibliotecile private ale pastorilor.....	182

4.3	Librăriile.....	189
4.4	Situația autorilor.....	198
4.5	Publicații autohtone.....	206
4.6	Mărturiile cititorilor.....	212
4.6.1	Daniel Fronius.....	213
4.6.2	Georg Michael Gottlieb von Herrmann.....	215
4.6.3	Michael Conrad von Heydendorff.....	226
4.6.4	Corespondența familiei Heydendorff.....	233
4.6.5	Corespondența lui Daniel Georg Neugeboren.....	238
4.7	Societățile de lectură.....	247
4.8	Cenzura.....	249
4.8.1	Cenzura în Imperiul Habsburgic.....	249
4.8.2	Cenzura în mediul săsesc.....	255
4.9	Excurs II: Colecția ACBER.....	263
	Concluzii.....	265
	Bibliografie.....	275
	Documente de arhivă.....	275
	Ediții de documente.....	276
	Volume științifice și monografii.....	278
	Studii și capitole în volume colective.....	282
	Articole de revistă.....	286
	Dicționare.....	290
	Documente electronice.....	291
	Baze de date bibliografice.....	293

Lucrarea de față își propune o analiză a lecturii sașilor în secolul al XVIII-lea. Metoda de cercetare este cea a istoriei lecturii, parte a istoriei culturii, prin care se urmărește conturarea profilelor de cititori, în funcție de tematică și obiceiurile de lectură. Fenomenul lecturii este dezbătut în contextul circuitului comunicațional al cărții, ciclul vieții unei tipărituri. Acesta este un circuit închis, în care actorii (autor, editură, tipografie, librărie, cititor) se influențează reciproc. Cititorul închide circuitul, fiind în același timp și motorul care angrenează întregul proces. Acesta participă la circuit cu un anumit set de competențe și cu o anumită pregătire, dar mai ales cu întreaga lui dispoziție psihică și condiție socio-istorică, introducând în text propria-i interpretare în funcție de experiențele trăite. Întocmai acești factori subiectivi s-au schimbat de-a lungul secolelor, generând noi obiceiuri, noi interpretări a lecturii.

În funcție de grupul țintă și problematica abordată, cercetarea își impune anumite priorități. Analiza lecturii începe într-un cadru mai larg, al instituțiilor responsabile cu producția de tipărituri: edituri, tipografii, librării etc. Publicațiile (cataloge, broșuri etc.) și corespondența acestora indică tendințele majore și preferințele predominante în materie de lectură. Urmează analiza documentelor inedite, create de către însuși cititorii, care ne oferă indicii prețioase cu privire la comportamentul acestora, la obiceiuri, cutume și dinamica comunităților de cititori. În cazul sașilor, izvoarele sunt puține, însă lectura anumitor personalități sau grupuri profesionale este destul de bine documentată pentru a ne oferi informațiile necesare în conturarea profilelor de cititor.

Cercetarea culturii livrești la sași s-a concentrat cu precădere pe editarea de cataloage și reconstituirea bibliotecilor unor personalități. Ca perioadă istorică, nu a trecut de cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Lucrarea de față se folosește însă de cataloagele întregului secol, de mărturii directe din partea cititorilor (corespondență, jurnale), recenzii apărute în presă, însemne de proprietate etc., analizându-le pe cele mai reprezentative dintre acestea.

După o trecere în revistă a situației politice, economice și culturale al secolului studiat, lucrarea analizează cultura de carte la sași, care a luat un mare avânt în secolul al XVI-lea, odată cu răspândirea tiparului și a introducerii protestantismului în Transilvania. Se dezvoltă un anumit specific al preocupării cu cartea, condiționat de către condițiile istorice și economice specifice provinciei. Numărul mic și prețul ridicat al tipăriturilor autohtone, efectuarea lor devenind necesară după întreruperea căilor de acces înspre Italia și teritoriile din sudul spațiului de limbă german, încurajează colportajul de carte prin intermediul studenților și negustorilor. Apariția pieței de anticariat oferă sașilor o altă sursă importantă de aprovizionare cu literatură. Astfel se pun bazele unor biblioteci private de clerici, patricieni și meșteșugari, care au devenit cu timpul pilonul bibliotecilor gimnaziale.

În cele două secole premergătoare celui de interes pentru teza de față, cartea a avut o valoare mare pentru sași. Se citea teologie și lucrări umaniste, se consultau enciclopedii și tratate din diverse domenii. Lectura era considerată un instrument util pentru funcționari, clerici și elevi în formarea profesională și îndeletnicirile de serviciu. Cartea devine indispensabilă culturii săsești, a cărei cărturari sunt școliți în clasicii antichității greco-romane și lucrările fundamentale ale protestantismului.

După o incursiune scurtă în situația lecturii din teritoriile de limbă germană, lucrarea trece la analiza actorilor circuitului comunicațional al cărții la sași în secolul al XVIII-lea: tipografii, librării, cititori, biblioteci și cenzură.

Primul deceniu debutează în activitatea tipografică sibiană cu un arendaș al singurei întreprinderi de acest gen, aflată în proprietatea orașului. Johann Barth preia afacerea în 1713. Își procură litere, tiparniță și negociază termeni favorabili pentru arendare. Acestea au fost premisele pentru ca fiul său Johann Barth jr. să poată deveni independent, renunțând la arendarea tipografiei orășenești. Concomitent se extinde pe un segment nou de piață, tipăriturile în limba română. Tipografia Barth a preluat cu precădere comenzi pentru manuale școlare, calendare și cartea de cântece evanghelică.

Însă nici municipalitatea nu a renunțat complet la afacere. În 1751 angajează un nou tipograf în persoana lui Samuel Sárdi. După ce acesta devine independent, orașul revine la Barth. Afacerea lui Sárdi este preluată în 1779 de către ucenicul său, Martin Hochmeister. Acesta din urmă aderă la catolicism, primind comenzi din partea administrației centrale și a bisericii romano-catolice. Rivalul său, Johann Barth jun., primește, începând cu 1786, comenzi din partea bisericii ortodoxe. În 1788 i se acordă dreptul de a edita cărți românești, ajungând principalul tipograf și comerciant de cărți „orientale” din Transilvania. Familia Barth își vinde afacerea în 1890. Martin Hochmeister moare în 1789. Fiul său Martin jun. înființează în 1790 o tipografie și la Cluj, pe care însă o vinde liceului catolic. După moartea sa, survenită în 1843, familia renunță la afacere.

La Brașov, tipografia a aparținut familiei Seuler, între 1693 și 1772, care a angajat tipografi profesioniști, membrii ei nefiind de meserie. În perioada 1773 - 1789, proprietarul este un oarecare Albrich. După o pauză de un deceniu, afacerea este cumpărată în 1798 de către funcționarul Johann Gottlieb von Schobeln, care recurge la ajutor de specialitate din partea familiei Hochmeister. Majoritatea comenzilor brașovene erau efectuate de către parohia evanghelică, fiind destinate uzul gimnazial și cultic. Municipalitatea și armata comandau, prin comparație, un volum redus de tipărituri: regulamente, norme de conduită etc.

La Bistrița și-au încercat norocul trei tipografi începând cu anul 1760. Primul, Christian Lehmann, dă faliment investind într-o carte de cântece de inspirație pietistă, criticată de către biserică. În 1761, partenerul său, Johann Sifft preia afacerea tipărind în special cărți religioase. În ultimul deceniu al secolului, Peter Eckhardt preia afacerea lui Sifft, mutat între timp la Mediaș, unde activează între 1765 și 1784. Și Eckhardt părăsește orașul, trecând munții în Bucovina. Lehmann revine, tipărind același gen de literatură între anii 1770 - 1781.

Deși bine documentată, activitatea tipografică din orașele săsești s-a limitat la publicații care ofereau un venit sigur. Tipărirea de cărți străine era, cu mici excepții, o îndeletnicire prea riscantă, prețul de producție fiind unul ridicat.

În privința bibliotecilor dispunem de informații puține. Conform statutelor din 1758, bibliotecarul gimnaziului sibian avea obligația de a introduce donațiile survenite într-un registru special, care însă nu s-a păstrat. Din literatura secundară a secolului al XIX-lea aflăm estimări cu privire la numărul titlurilor donate în anii 1703 - 1740, un total de 211 titluri, jumătate de ordin teologic, un sfert filologic. Alte 63 de titluri au fost achiziționate din donațiile bănești ale unor persoane avute din oraș. Informațiile provin din registrul de socoteli ai bibliotecii din prima jumătate a secolului. Și acesta s-a pierdut. Din registrul de socoteli ai perioadei următoare, anii 1757 - 1789, află de un total de 309 de titluri, 85% din acestea în limba latină. Jumătate sunt manuale școlare, restul clasici greco-latini și tratate teologice. Sunt donațiile absolvenților gimnaziului.

În 1742 catalogul bibliotecii gimnaziului a fost extins la peste 3150 de titluri, catalogate pe titluri și prevăzute cu un indice alfabetic. După două încercări nefinalizate în secolul al XVIII-lea, în 1824 se întocmește un nou catalog.

Cea mai însemnată achiziție a secolului a fost biblioteca istoricului german Martin Schmeizel (1679 - 1747), originar din Brașov, însă, conform cercetărilor lui Verók Atilla, doar o parte din acestea și-a croit drumul până în acest oraș, restul risipindu-se prin alte biblioteci transilvane.

La Brașov, după devastatorul incendiu din 1689, biblioteca gimnazială numără doar 270 de volume. În 1705 se întocmește primul catalog al noului secol dintr-un total de opt. La această dată numărul titlurilor crește la 263, toate provenind din donații, și fiind tipărite aproape exclusiv în secolul al XVII-lea. În primă fază, donațiile sunt modeste, ca pe la mijlocul secolului două familii să doneze împreună în jur de 115 titluri. În 1767 se achiziționează biblioteca familiei Herberth-Schwarz, 75% din prețul de cumpărare provine din donații, restul din visteria proprie. Se efectuează alte două donații substanțiale de 88, respectiv 99 de volume din partea familiei von Herrmann (1770, 1791).

La Bistrița, rectorul Schaller pune bazele bibliotecii gimnaziului în anul 1749. Aceasta număra un total de 306 titluri, din care doar o treime era accesibilă elevilor, restul fiind rezervat profesorilor. Cea mai substanțială donație din cea de a doua jumătate a secolului a numărat doar 39 de volume. Gimnaziile din Sighișoara, Sebeș și Mediaș au dispus de biblioteci mai mici, ale căror cataloage inițiale nu s-au păstrat sau nu au fost depistate până la momentul actual. Cataloagele editate în perioada 1880 - 1915, sunt organizate pe criterii tematice, depistarea titlurilor vechi nefiind posibilă pentru lucrarea de față.

Capitulul Evanghelic Sibiu, dispunea în anul 1740 de 539 de titluri, majoritatea teologice și de secol XVI-XVII. Prin comparație, Capitlul Țării Bârsei are la 1750 în biblioteca proprie doar 50 de titluri. Parohiile erau dotate cu cărți destinate cultului și învățământului școlar, puține la număr.

Biblioteca baronului Samuel von Brukenthal (1721-1803) este cea mai impresionantă bibliotecă privată din mediul săsesc al secolului al XVIII-lea. Nucleul colecției constă în volumele moștenite de la tatăl și bunicul său. În 1770 își angajează un bibliotecar, dar a colabora și cu un angajat al Universității Viena în efectuarea de achizițiilor de carte. Biblioteca sa este una enciclopedică, în ea fiind prezente de la teologie la vânătoare, de la arte plastice la numismatică, tratate și monografii din cele mai diverse domenii. Catalogul întocmit de către bibliotecarul Habermann în 1780 cuprinde în jur de 5000 de titluri. La deschiderea muzeului Brukenthal în 1817, biblioteca dispunea de aproape 16000 de volume.

Alte biblioteci private ale laicilor, demne de menționat, sunt cea a lui Johann Kinder von Friedenbergh (1672-1740), a lui Dorothea Ziegler, și a profesorului german al gimnaziului sibian, Christoph Voigt. Kinder, funcționar de rang înalt, a dispus la data decesului de o bibliotecă de peste 500 de titluri. Jumătate din acestea sunt de profil filozofic și teologic, tipărite în secolele XVI și XVII. Biblioteca văduvei croitorului Simon Ziegler, dispune de peste 300 de volume cu un profil eminent umanist: teologie, istorie, filologie. Printre sunt prezenți și învățați iluștrii, precum Johannes Kepler sau Renatus Cartesius.

Biblioteca lui Voigt este interesantă în măsura în care aceasta a fost confiscată de către autorități și inspectată de către o comisie episcopală luterană. Contrar așteptărilor acesteia, profesorul german deținea în special ediții ale bibliei, manuale școlare și tratate teologice de diferite confesiuni. Mai mult de jumătate din titluri au apărut după anul 1690.

Celelalte orașe săsești dispun de biblioteci private laice neînsemnate ca număr de volume sau titluri. Informațiile despre acestea se opresc în jurul anului 1750, după această dată registrele de partaj ale magistratelor nu mai conțin cataloage de cărți. Însă registrele de partaj ale capi-

tlurilor continuă, selectiv, să noteze datele bibliografice ale cărților provenite de la angajații bisericii.

Pastorul Martin Hartwig Krauss, decedat în anul 1794 la Agnita, lasă moștenire urmașilor săi 240 de titluri. Partea mezinului minor conține 17 titluri considerate valoroase, și prin urmare nominalizate, dar și „44 de volume fără nicio valoare”. Din titlurile redată în extrasul de partaj, deducem că pastorul dispunea de o bibliotecă predominant teologică, cu apariții relativ recente.

Matthias Haas, pastor în Bradu (jud. Sibiu), a dispus la decesul survenit în 1738 de nu mai puțin de 889 de titluri. Este vorba de o bibliotecă vastă cu specific teologic și filozofic, în care sunt prezenți umaniști precum Petrus Ramus dar și cei mai însemnați autori pietiști, printre care se află și Andreas Teutsch, un reprezentant autohton al mișcării. Johann Krempe, decedat la 1709 în Agnita, a deținut o bibliotecă teologică de 380 de volume, din care opt dedicate controverselor dintre luteranii ortodocși și pietiști.

Bibliotecile reflectă în general lectura pe cale de dispariție, majoritatea titlurilor fiind moștenite sau achiziționate din anticariate. În cazul sașilor însă putem vorbi și de biblioteci achiziționate pentru a-și deservii proprietarii în activitatea profesională. Bibliotecile indică astfel necesități, preferințe și intenții de lectură.

Colportajul de carte a rămas și în secolul al XVIII-lea, principala modalitate de a procura cărți. Pietiștii Andreas Teutsch, Simon Christophori și Christian Voigt s-au folosit de prieteni, studenți și delegații oficiale pentru a-și procura cărți din Germania, apelând arareori și la negustori.

Prima librărie în sensul modern al cuvântului apare în Transilvania abia în anul 1778, când Martin Hochmeister primește un privilegiu imperial în acest sens. Pe lângă cărți, comercializează și partituri, atlase, hărți, precum și periodice de limbă germană din orașele importante ale imperiului. Împrumuturi de o zi costau un creișar. Cu toate acestea, librăria a rămas veriga slabă a întreprinderii Hochmeister. Din cataloagele acesteia, aflăm de existența unui „institut de lectură”, un abonament lunar pentru cărțile împrumutate. Librăria se încheie la sfârșitul secolului.

Librăria concurentă a fost înființată aproape concomitent de către Wolfgang Gänselmayr, care în 1779 se asociază cu Johann Barth. Spre deosebire de Hochmeister, care oferea reeditări vechi ieftine, librarul austriac s-a axat pe originale comandate direct de la târgurile de carte din Germania. Această strategie nu a dat roade, însă din cataloagele librăriei reiese o abordare diferită decât cea a concurenței. Publicațiile sunt promovate în baza avantajelor oferite de către calitatea lor tipografică și confortul cititorului: un „comod format 8°, pe hârtie bună”, ideal

pentru o „utilizare lesnicioasă în școli”. Din inventarul întocmit cu ocazia declarării falimentului în 1792, aflăm și numărul cărților vândute: 3571, dintr-un total de 5000. Jumătatea lor sunt apariții beletristice, tratate de artă și religie, restul din mai toate domeniile posibile. Cărțile vândute sunt ieftine și de dimensiuni mici, întocmai strategia concurenței. Falimentul librăriei Gänselmayr-Barth s-a datorat neachitării datoriilor de către cumpărători și a sănătății șubrede a librarului.

Soarta librăriilor sibiene ne confirmă faptul că în ultimele două decenii ale secolului, piața de carte și preferințele cititorilor încep să recupereze din decalajul față de metropolele vestice ale imperiului austriac, o evoluție curmată de către cenzură la începutul secolului al XIX-lea.

Situația creațiilor literare și a tratatelor științifice în ultimul deceniu al secolului este dezbătută pe larg de către Daniel Georg Neugeboren (1759 - 1822) în editorialul primului număr din „Siebenbürgische Quartalschrift” (1790). Dascălul și învățatul de seamă este consternat de condiția socială precară a intelectualului transilvănean, care de regulă este slujitor al bisericii, al statului sau chiar întreprinzător privat, îndeletniciri, care îi răpesc timpul ce ar trebui investit în cercetare și creație.

Este convins de faptul că germana este cea mai potrivită limbă pentru cultivarea științei, iar universitățile din acest spațiu, cele care dau tonul materiei de „iluminare și gust”. Studenții școliți în Germania și funcționarii austrieci sunt intermediarii culturii vestice, „un adevărat câștig” pentru patrie. Lipsa unei academii autohtone și veniturile mici sunt un alt impediment în calea dezvoltării intelectuale. Deplânge numărul mic al persoanelor care știu să citească, însă este mulțumit că providența a scutit Transilvania de „mania cititului în exces”.

Neugeboren menționează titlurile preferate de contemporanii săi: Mathias Miles cu „Siebenbürgischer Würgengel”, Bethlen János cu „Historia rerum transilvanicarum” și Sámuel Köléseri cu „Auraria Romano-Dacica”. În privința cititorului, Neugeboren subliniază situația dificilă a acestuia, cărțile fiind scumpe, recurge la periodice și recenzii.

Publicațiile autohtone au o traiectorie aparte. Secolul al XVIII-lea debutează la sași cu o serie de tratate teologice și alte scrieri din sfera pietistă, apărute între 1705 și 1707. Cea mai influentă rămâne însă antologia de texte destinate slujbelor religioase: Sonn- und Festtägliche Andachten (Sibiu, Barth, 1723), a lui Andreas Teutsch. În 1778 apare la Cluj primul roman al unui sas: „Das unbekannte Verbrechen oder die Merkwürdigkeiten Samuel Hirtendorns”, excentric, fantezist și moralizator, creația pastorului Martin Lebrecht (1757 - 1807) nu a avut trecere la contemporani. Începând cu 1784, autorul publică lucrări de popularizare a istoriei și geografiei Transilvaniei. La Sibiu au apărut și alte lucrări de genul acesta, cea mai interesantă fiind „Die Siebenbürger Sachsen” (Sibiu, Mühlsteffen, 1790), de Jacob Aurelius Müller, în

care se preconizează pentru prima oară ideea că sașii sunt parte componentă a națiunii germane. La Brașov au apărut titluri religioase, printre ele și cele ale pastorului Marcus Fronius.

Deosebit de importante în cercetarea istoriei lecturii sunt mărturiile directe ale cititorilor. Registrele capitulare de partaj conțin pe toată perioada secolului al XVIII-lea un număr limitat de mențiuni cu privire la titlurile cărților îndrăgite, pe care deținătorii le trimit la legătorie, le păstrează sau le lasă moștenire. În special biblia în ediția de Halle și cea comentată de către Lukas Osiander (1534 - 1604) sunt preferatele pastorilor și soțiilor acestora.

Cele mai ample însemnări cu privire la lectură s-au efectuat însă în jurnale, autobiografii și corespondență. Jurnalul pastorului Daniel Fronius (1672 - 1742), din perioada 1701 - 1714, conține 261 de titluri, cu precădere religioase. Fronius practică o lectură interesată de „rumegarea” textelor teologice pentru practica omiletică și întărirea credinței personale.

Pentru Georg Michael Gottlieb von Herrmann (1737 - 1810) lectura a fost o experiență vastă și complexă. Născut într-o familie de patricieni din Brașov, Herrmann a devenit membru al administrației locale. A avut auzul slăbit, astfel nu a putut merge în Germania la studii. Și-a continuat formarea autodidactă prin studierea istoriei autohtone. A lucrat o perioadă scurtă la Sibiu, unde a înființat o societate savantă. Își încetează activitatea publică în 1799, dedicându-se unei monografii a orașului natal și lecturii. Îi preferă pe clasicii romani și nu ezită să cugete asupra actualității celor citite. Consultă reviste cu recenzii literare și este un înflăcărat lector al lui Helvetius. Alți autori contemporani preferați sunt Voltaire și Rousseau, conform unui catalog al cărților sale, donate gimnaziului din Brașov.

Michael Conrad von Heydendorff sen. (1730-1821) vărul lui Herrmann, are un profil mai apropiat de cel al majorității cititorilor sași. Devenit funcționar gubernial s-a interesat în deosebi de istoria Transilvaniei, copiind volume întregi de documente istorice. A avut multe deplasări și sarcini de serviciu, citind în timpul liber, cu precădere iarna. Lecturează clasicii să-și îmbunătățească „calitățile morale”. Cu ocazia unei excursii pune în practică un experiment biologic, confirmând teoria, conform căreia, aerul limpede ajută vederea. La vârsta de 87 de ani se retrage din activitate, trăind concomitent în Mediaș și pe moșiile sale de la țară. Aici se îndeletnicea cu grădinăritul și lectura. Pe lângă cărți și ziare, lectura Sf. Scriptură, acesteia dedicându-i întreaga zi de duminică. Catalogul bibliotecii familiale (întocmit pe parcursul lui octombrie 1818) conține un număr de 426 de titluri, din care 29 sunt volume de transcrieri. Majoritatea sunt de factură istorică.

Heydendorff sen. a fost un cititor sincer și pasionat, însă nu atât de cult precum Herrmann. A rămas într-o oarecare măsură tributar lecturii pietiste, preluând însă și elementul desăvârșirii cunoștințelor și înnobilării caracterului de la iluminiști.

Fiul cel mare a lui Heydendorff sen, Johann Peter (1765 - 1836), ofițer de armată, a fost un cititor modern, interesat în special de jurnale de călătorie și beletristică, lecturând, foarte probabil extensiv. Primele mențiuni legate de lectură le face în corespondența sa începând cu anul 1789. Trăiește timp de câțiva ani la Viena, unde își procură în mod frecvent cărți, împrumutându-și regulat rudele și prietenii din patria mamă cu cărți și periodice.

Un cărturar în adevăratul sens al cuvântului, a fost Daniel Georg Neugeboren. A activat ca bibliotecar al gimnaziului sibian, iar după absolvire devine institutor privat în Croația. Își procură manuale școlare și întocmește un tratat despre „Historia” lui Bethlen (Viena, 1778). Apoi se pregătește conștiincios pentru universitate. A studiat la Leipzig între anii 1782-1784. Revine în țară și activează pe rând, ca dascăl, predicator și pastor. În 1806 este ales superintendent al luteranilor din Transilvania. Din corespondența purtată cu prietenii deducem profilul unui cititor pretențios cu tendințe de polihistor. Este la curent cu cele mai noi apariții din Germania, Anglia și Franța, interesându-se și de beletristică.

Neugeboren era adeptul cunoașterii temeinice, fiindu-i astfel necesare „cele mai bune cărți”. Confruntat cu eventualitatea confiscării cărților ce urmau a fi procurate pentru un amic din Transilvania, renunță la Voltaire, prezent prin citate și extrase în multiple publicații. Nu renunță în schimb la contemporanii germani. Recomandă o bibliotecă specifică unui funcționar, cu multe dicționare și enciclopedii, „o mică și aleasă colecție de cărți, destinată iluminării minții și acumulării de cunoștințe”. Deținem informații cu privire la lectura lui Neugeboren doar din timpul tinereții, însă cumulate cu editorialul său despre situația autohtonă a cărții, îi putem confirma statutul de lector savant.

Mărturiile directe ale cititorilor ne permit constatarea următoarelor profiluri de cititor al secolului al XVIII-lea: pietist (Daniel Fronius), tranziția de la pietism la iluminism (Heydendorff sen.), iluminist (Neugeboren, Johann Peter von Heydendorff).

Însemnele de proprietate însoțite de alte texte, cum ar fi rugăciuni, poezii etc., din tipăriturile colecției de carte veche a bibliotecii Arhivei Centrale a Bisericii Evanghelice C. A. din România, sunt reduse ca număr și denotă în special preocuparea cu cartea religioasă și profilul cititorului pietist.

Prima societate de lectură săsească se constituindu-se în sânul lojei francmasonice din Sibiu în 1784. Purta titlul de „cabinetului de lectură” și funcționa în încăperile bibliotecii. Membrii lojei puteau să consulte, cu condiția „păstrării liniștii absolute”, literatura necesară pentru referatele săptămânale. Începând cu 21 februarie 1789, cabinetul și-a deschis porțile publicului larg, mutându-se ulterior în locuința tipografului Hochmeister. Scopul era informarea sibieni-

lor în legătură cu ultimele apariții literare germane. După desființarea lojelor masonice de către stat și activitatea societăților de lectură se încheie în 1790.

Imperiul habsburgic a dezvoltat între 1750 și 1810 o cenzură înceată și birocratică, a cărei rezultat a fost impunerea autocenzurii la autori și estomparea producției tipografiilor autohtone. Cenzura austriacă s-a bazat încă de începuturile ei pe sprijinul Bisericii romano-catolice. Prima acțiune de cenzură la sași a avut loc în 1712, în cazul profesorului gimnazial Voigt. Contextul mai larg al acțiunii o constituie prigoana pietiștilor de către biserică și frica episcopului de o implicare a politicului și a iezuiților, care ar fi putut duce la scoaterea luteranismului din regimul celor patru confesiuni acceptate, pe motivul inovației religioase. Demersul a avut ca rezultat expulzarea profesorilor germani.

Cenzura reapare în Transilvania după relansarea diocezei romano-catolice. În 1769 se duc la cel mai înalt nivel discuții în vederea instituirii unei comisii de cenzură sub tutela episcopului acestei confesiuni. Comisia ar fi fost menită să vegheze asupra conținutului religios, politic și moral al tipăriturilor. Într-o adresă anonimă către Viena, se menționează că aparițiile provenite dinspre granița de vest beneficiază de inspecție, atât la granițe cât și la destinație, însă nu și cele din Moldova sau Țara Românească. În perioada domniei lui Iosif al II-lea, cenzura a fost înlesnită, exercitarea ei rămânând la latitudinea Guberniului.

Cenzura a afectat în primul rând autorii și studenții. Cei dintâi publicau în străinătate, își vehiculau creațiile în manuscris sau își adaptau scrierile așteptărilor puterii. Cei din urmă, cât reiese din corespondențe, aveau intenția de a aduce cărți interzise în țară, dar nu știm dacă, și câți au recurs la această practică, cert este că lecturau cărți interzise.

Pentru sași, secolul al XVIII-lea a însemnat apropierea în materie de cultură de carte de ceea ce se întâmpla în teritoriile de limbă germană, o evoluție devenită alertă începând cu anul 1780. Cartea rămâne un instrument al intelectualului, precum în umanism, dar în cazul unor cititori se ajunge la crâmpie de lectură extensivă, precum și o atitudine critică la adresa lecturii „sălbatică”.

Lucrarea de față încearcă să evidențieze diferitele nuanțe ale lecturii, aparent inerte sub scoarța groasă a condițiilor socio-culturale precare din cea mai estică provincie a unui imperiu conservator, și să dovedească, că patriciatul și intelectualitatea săsească au dispus de potențialul necesar a accede la o lectură modernă.

Bibliografie

Documente de arhivă

- Acta Consistorialia Cibiniensia Mens(e). Sept(embris). 1713*, ANR - SJ Sibiu, fondul «Acte fascicolare», pachetul E, nr. 24, 14 p.
- Adresa librarului Wolfgang Gänselmayer către episcopul Andreas Funk (Sibiu, 11 iunie 1779)*, ANR-SJ Sibiu, fondul «Episcopia Bisericii Evanghelice din Transilvania», cota 506, 4 file nenumerate.
- Adresa lui Christoph Voigt (Viena, 17 martie 1714)*, ANR - SJ Sibiu, fondul «Acte fascicolare», pachetul F, nr. 79, anexa 2. [nepaginat]
- Allerunterthänigste Nota* (Viena 15 ianuarie 1769), ANR-SJ Sibiu, fondul «Colecția Brukenthal», cota Q/281, fila 12-19.
- Alter Katalog der Kapellenbibliothek*, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, «Colecția de manuscrise», cota Ms. 760, 310 file.
- Besondere Agenda Seiner Excellenz des H(errn). Gubernators*, ANR-SJ Sibiu, fondul «Colecția Brukenthal», Q/281, fila 62-64.
- Bona et Arva Parochialia, Diaconalia ss. nec non ornamenta Eccl(esi)arum in V. Cap(itu)lo Leschkirchensi, consignata tempore visita(tio)n(is) Eccl(esiarum). A(nno). 1766 M(ensis). Febr(uaris). peracta*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sibiu», cota 205-42, fila 1-8.
- Catalogul bibliotecii gimnaziului 1824*, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Ms. 439.
- Catalogus der Königl(ichen). Rath von Herrmannschen Büchern*, ANR-SJ Brașov, fondul «Liceul Honterus», cota 14, 24 file.
- Codex Rationarius Fiscii eleemosynarii vulgo Mendicantium Gymn(asii). Cib(iniensis). (1737-1785)*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Sibiu», cota 400/276-3432, 39 file nenumerate
- Correspondența familiei Hann von Hannenheim*, ANR-SJ Sibiu, fondul «Colecția Brukenthal», pachetul FG 1-51, cota 136, fila 1-35.
- Divisionum Catalogus Capit(uli). Cyzd(ensis). (1685-1797)*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sighișoara» cota 213-4, 558 p.
- Ex legato viri quondam amplissimi, prudentissimi, ac circumspecti D(omi)ni. Matthiae Militis*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Sibiu», cota: 400/276-3463, fila 43-46.
- Extractus Testamenti, de Anno 1728 die 8 Septembris Catharinae Schenckerin*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Sibiu», cota 400/276-3463, 1 filă nenumerată.
- Inventarium ueber die Hinterlassenschaft des seelig verstorbenen Herrn Pfarrers von Agnetheln Herrn Martin Hartvich Krauss*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Agnita», cota 400/355-39, pp. [1-14]
- Libri e donatione Tit(ularii). D(omi)ni. Joh(annis). Theod(ori). de Herrmann, Secretarii Gubernialis Intim, anno 1790 facta; & post praematurum B(eati). Legatoris obitum, anno 1791, Bibliothecae Gymnasii Coronensis ... traditi*, ANR-SJ Brașov, fondul

- «Liceul Honterus», cota 521, anexa 1, fila 3-4.
- Librorum Bibliothecae Coronensis Consignatio (1622-1771)*, ABEB, cota IV F 89, 245 p.
- Matricula Gymnasy Cibiniani (1598-1805)*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Sibiu», cota 400/276-3427, 756 p.
- Protocol(lum). Division(um). Cap(ituli). Ant(esylvani). (1752-1795)*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sebeș», cota 209-DA-8, 740 p.
- Protocollum Divisionale Venerandum Capituli Sz(ent). Lasslensis (1781-1873)*, ANR-SJ Sibiu, fondul «Capitulul Evanghelic C. A. Laslea», cota 739.5, 167 file.
- Protocollum Divisionum Capituli Schelkensis (1694-1771)*, ANR-SJ Sibiu, fondul «Capitulul Evanghelic C. A. Șeica», cota 1305.13, 231 file.
- Protocollum Divisionum Capituli Schelykensis (1791-1805)*, ANR- SJ Sibiu, fondul «Capitulul Evanghelic C. A. Șeica», cota 1306.14, 101 file.
- Protocollum hoc est, brevis et succincta, auctorum et Gestorum ab Anno 1675, cum in generalibus tum particularibus Almi Kysdensis Capitularium congregationibus consignatio (1676-1765)*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sighișoara», cota 213-II-7, 623 p.
- Protocollum Literarum Divisionalium Capituli Antesylvani (1684-1743)*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sebeș», cota 209-DA-23, 709 p.
- Rationarium Bibliothecae (1757-1830)*, ACBER, fondul «Parohia Evanghelică C. A. Sibiu», cota 400/276-3425. [54 de file nenumerate]
- Repertorium Divisionum relictorum bonulorum pastoralium diaconalium et rectoralium venerandi Capituli Schenkensis (1735-1797)*, ANR- SJ Sibiu, fondul «Capitulul Evanghelic C. A. Cincu», cota 596.15, p.
- Unterwälder Visitationsprotokolle*, ACBER, fondul «Protopopiatul Evanghelic C. A. Sebeș», cota 209- DA-69, 383 p.
- Verzeichniß meiner Anno 1818 den 3ten Oktober in Glasserkasten befindlichen Bücher, theils gedruckten, theils in Manuscripten*, ANR-SJ Brașov, fondul «Liceul Honterus», cota 121, anexa 1, fila 37-43.

Ediții de documente

- Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae eidem annexarum, Claudiopoli, Ex Officina Nicolai Kis de Miszt-Tótfalu, 1696, 281 p.*
- CLEMENS, Andreas, «Aus dem Leben eines sächsischen Pfarrers vor 100 Jahren», *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, Nr. 5534-5539, Hermannstadt, 23-28 Februar 1892, herausgegeben von Heinrich Neugeboren.
- Das Leopoldinische Diplom vom 4. Dezember 1691, die Landtagsartikel vom Jahre 1791, nebst dem Artikel 3: 1744 mit der pragmatischen Sanction*, Hermannstadt, 1861, Druck und Verlag von Theodor Steinhaußen, 117 p.
- DOROBONT, Elena, *Carte veche în Biblioteca Județeană Bistrița-Năsăud, vol. I: Secolele XV-XVII*. Eikon, Cluj-Napoca, 2005, 216 p.
- DOROBONT, Elena, *Carte veche în Biblioteca județeană Bistrița-Năsăud 1703-1785, vol. II,*

- Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2006, 370 p.
- DOROBONT, Elena, *Carte veche în Biblioteca județeană Bistrița-Năsăud 1786-1830*, vol. III, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2006, 354 p.
- ÉTFALVI HALMÁGYI, István, *Erdély országának Három Könyvekre osztatott törvényes könyve; Novellaris articulusok*, Kolo'sváratt, 1815 - 1816, Kir. Lyceum, 256 p.
- FRONIUS, Daniel, «Aus dem Diarium des Daniel Fronius (1701-1716)», *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII. Band, Brassó, Schneider&Feminger, 1918, pp. 392-416.
- FRONIUS, Marcus, *Visitations-Büchlein. Ein Beitrag zur Kirchen- und Sittengeschichte des Burzenlandes*, Herausgegeben von Eugen von Trauschenfels, Kronstadt, Gött & Sohn, 1868, 60 p.
- GROSS, Julius «Aus dem Tagebuch des Simon Christophori alias Gaitzer», *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII. Band, Beiheft II, 1917, Brassó, Schneider & Feminger, 192 p.
- GROSS, Julius «Daniel Fronius», *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII. Band, Brassó, Zeidner, 1918 pp. LXVIII-CXI. [fragment de jurnal]
- GROß, Julius, «Aus den Briefen des Gubernialsekretärs Johann Theodor von Herrmann», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge XXIII. Band, Hermannstadt, Michaelis, 1890, pp. 73-489; 355-541.
- GROß, Julius, «Georg Michael Gottlieb von Herrmann und seine Familie. Kronstädter Kultur- und Lebensbilder», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge XXII. Band, Hermannstadt, Michaelis, 1889, pp. 93-260; 263-328; 537-618.
- GROSS, Julius, «Kalenderaufzeichnungen (1684-1783)», *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII. Band, Brassó, Zeidner, 1918, pp. CXXXIX; 572-579.
- GROSS, Julius, «Michael Fronius», *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, VII. Band, Brassó, Br. Schneider & Fleminger, 1918, pp. CXI-CXXV. [fragmente de jurnal]
- GROß, Julius, «Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, XXI. Band, Michaelis, Hermannstadt, 1887, pp. 591-708.
- GROß, Julius, «Zur Geschichte der Heydendorff'schen Familie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, XXIV. Band, pp. 233-346.
- HEYDENDORFF, Conrad von, «Unter fünf Kaisern. Tagebuch von 1786-1856 zur siebenbürgisch-österreichischen Geschichte», Herausgegeben, bearbeitet, mit einem Vorwort und Anmerkungen versehen von Otto Folberth und Udo Wolfgang Acker, *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerkes*, Band 6, München, 1978, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, 184 p.
- JUGĂREANU, Veturia, «Catalogul Colectiei de Incunabule», Biblioteca Muzeului Brukenthal, Sibiu, 1969, 204 p.
- MONOK, István, «Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely», Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, *Adattár XVI - XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* 16/2, Szeged, Scriptum Kft., 1991, 217 p.
- MONOK, István, «Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575-1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt», *Erdélyi könyvesházak* IV/1, herausgegeben von István Monok, Péter Ötvös

- und Attila Verók, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004, «Adattár XVI - XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4.1», 698 p.
- MONOK, István, «Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575-1750. Schäßburg, Kleinere Orte», *Erdélyi könyvesházak IV/2*, herausgegeben von István Monok, Péter Ötvös und Attila Verók, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004, «Adattár XVI - XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.2», pp. 699-1088.
- NÄGLER, Doina, *Catalogul Transilvanicelor*, vol. I. (sec. XVI-XVII), Sibiu, 1974, p. 229.
- NÄGLER, Doina, *Catalogul Transilvanicelor*, vol. II. (sec. XVIII), Sibiu, 1982, p. 326.
- Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Preßburg*, Frankfurt und Leipzig, 1793, 520 p.
- SCHULLERUS, Adolf, «Aus den Aufzeichnungen des Pfarrers A. Clemens (1742-1805)», *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XVI/1/4/10/12*, 1893, Hermannstadt, W. Krafft, pp. 5-7; 52-55; 132-134; 161-167.
- SERAPHIN, Friedrich Wilhelm, «Aus den Briefen der Familie von Heydendorff (1737-1863)», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XXV. Band*, Hermannstadt, Michaelis, 1894, pp. 1-750 p.
- TEUTSCH, Friedrich, «Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen», mit Einleitung, Anmerkungen und Register herausgegeben von Friedrich Teutsch, Erster Band, 1543-1778, *Monumenta Germaniae Paedagogica. Schulordnungen, Schulbücher und pädagogische Miscellaneen aus den Landen deutscher Zunge*, herausgegeben von Karl Kehrbach, Band VI, Berlin, Hofmann & Comp., 1888, pp. 110-111.
- TEUTSCH, Georg Daniel, *Urkundenbuch der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, Erster Theil*, Hermannstadt, Steinhausen, 1862, 350 p.
- THEIL, Rudolf, «Michael Conrad von Heidendorf. Eine Selbstbiographie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XIII. Band*, Hermannstadt, Closius, 1876, pp. 339-351. 565-576.
- THEIL, Rudolf, «Michael Conrad von Heidendorf. Eine Selbstbiographie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XIV. Band*, Hermannstadt, Closius, 1877, pp. 229-246.
- THEIL, Rudolf, «Michael Conrad von Heidendorf. Eine Selbstbiographie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XV. Band*, Hermannstadt, Closius, 1879, pp. 127-161.
- THEIL, Rudolf, «Michael Conrad von Heidendorf. Eine Selbstbiographie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XVI. Band*, Hermannstadt, Closius, 1880, pp. 158-203. 426-498. 653-683.
- THEIL, Rudolf, «Michael Conrad von Heidendorf. Eine Selbstbiographie», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XVIII. Band*, Hermannstadt, Closius, 1883, pp. 1-379.

Volume științifice și monografii

- ANETSBERGER, Werner, *Tröstende Lehre. Die Theologie Johann Arndts in seinen Predigtwerken*, Herbert Unz Verlag, München, 2001, 410 p.
- ARMBRUSTER, Adolf, *Siebenbürgischer Würg-Engel oder chronicalischer Anhang des 15 Seculi nach Christi Geburth aller theils in Siebenbürgen theils Ungern oder sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern fürgelauffener Geschichten ... Von Mathias Miles*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 8», Köln, Böhlau, 1984, 259 p.
- AVRAM, Mircea / DUNĂREANU, Elena, *Presa sibiană în limba germană (1778-1970)*, Biblioteca Astra, Sibiu, 1971, 133 p.
- AVRAM, Mircea, *Calendarele sibiene în limba germană (sec. XVII-XX)*, Biblioteca «ASTRA» Sibiu, Sibiu, 1979, 319 p.
- BALLAGI, Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, Franklin-Társulat, 1888, 847 p.
- BINDER, Pál, *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542-1860)*, Brassó, 1993, 184 p.
- BORSA, Gedeon, *Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1971, 928 p.
- BOTTESCH, Martin / WIEN, Ulrich A., *Grosspold. Ein Dorf in Siebenbürgen*, Dössel, Stekovics ; 2011, 496 p.
- BRANDSCH, Gottlieb, *Die Martin Felmer-Handschrift: Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation. Eine Darstellung der Geschichte und Volkskunde der Siebenbürger Sachsen aus dem Jahr 1764*, «Quellen zur deutschen Volkskunde Heft 5», de Gruyter, Berlin, Leipzig, 1935, 171 p.
- BUNEA, Augustin, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2012, 480 p.
- CHARTIER, Roger, *The order of books : readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries*, Cambridge, Polity, 1994, 126 p.
- DAHINTEN, Otto, *Geschichte der Stadt Bistritz*, «Studia Transsilvanica 14», Böhlau Verlag Köln, 1988, 541 p.
- DANKANITS, Ádám, *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Kriterion-Verlag, Bukarest, 1982, 161 p.
- DARNTON, Robert, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, București, Polirom, 2000, 262 p.
- DÖRNER, Anton E., *Reformismul austriac și administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2009. 408 p.
- DÜCK, Joseph, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums. Eine Festgabe zur dritten Säcularfeier derselben*, Kronstadt, 1845, Gött, 147 p.
- EITEL, V. A., *Zur Geschichte des kirchlichen Lebens, Summa 1900. Aus der Vergangenheit und Gegenwart des königlichen freien Marktes Agnetheln*, Heilbronn, 2000, 227 p.
- FONT, Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 246 p.
- Gegenwärtiger *Personal-Stand aller evangelischen und einiger reformirten, der Superintendentur Augsburgischer Confession unterstehenden Pfarrer in Siebenbürgen*,

- Hermannstadt, Filtsch, 1828, 16 p.
- GEORGIUS de HUNGARIA, *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum : Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 15», Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1993, 386 p.
- GÖCKLER, Gustav, *Das Bistritzer Gesangbuch aus dem Jahre 1775*, Buchdruckerei Gustav Zikeli, Bistritz, 27 p. [anul apariției lipsă]
- GÖRLICH, Ernst Joseph, *Grundzüge der Geschichte der Habsburgermonarchie und Österreichs*, «Grundzüge Band 15/16», Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988, 358 p.
- GROß, Julius, *Der Burzenländer Prediger und Ueber den Pietismus von Markus Fronius*, Braşov-Kronstadt, Götts Sohn, 1926, 77 p.
- GROß, Julius, *Markus Fronius. Leben und Schriften*, Götts Sohn, Kronstadt, 1925, 312 p.
- GÜNDISCH, Konrad, *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, «Vertreibungsgebiete und vertriebene Deutsche. Eine Studienbuchreihe zur Zwischenbilanz der Umsiedlung, Flucht, Deportation, Vertreibung und Aussiedlung Band 8», Langen Müller, München, 1998, 304 p.
- HANN VON HANNENHEIM, Heinrich, *Lebensbilder der Familie Hann von Hannenheim*, Hermannstadt, Botscher, 1940, 47 p.
- HEIGL, Bernhard / ŞINDILARIU, Thomas, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, «Schriften zur Siebenbürgischen Landeskunde 32», Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2010, 417 p.
- HERRMANN; George Michael Gottlieb, *Das Alte und Neue Kronstadt von George Michael Gottlieb von Herrmann. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert, Erster Band*, Michaelis, Hermannstadt, 1883, 476 p.
- HERRMANN; George Michael Gottlieb, *Das Alte und Neue Kronstadt von George Michael Gottlieb von Herrmann. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert, Zweiter Band*, Michaelis, Hermannstadt, 1887, 664 p.
- HOCHMEISTER, Martin, *Sibiul în anul 1790. Încercare de scurt îndrumar pentru o mai amănunțită cunoaștere a acestui oraş din punct de vedere politic, comercial și economic, pentru folosul localnicilor și al călătorilor*, Editura Honterus, Sibiu, 2015, 215 p.
- ISER, Wolfgang, *Actul lecturii. O teorie a efectului estetic*, Pitești, Paralela 45, 2006, 472 p.
- JEKELI, Hermann, *Unsere Bischöfe 1553-1867. Charakterbilder aus sächsischer Vergangenheit*, Honterus, Sibiu, 1933, 334 p.
- LEHMANN, Hartmut, *Geschichte des Pietismus, Band 4. Glaubenswelt und Lebenswelten*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2004, 715 p.
- MAEHLY, Jakob, *Sebastian Castellio. Ein biographischer Versuch nach den Quellen*, Basel, Bahnmaier, 1862, 151 p.
- MANGUEL, Alberto: *Istoria lecturii*, București, Nemira Publishing House, 2011, 414 p.
- MÜLLER, Andreas, *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, «Texts and studies in the history of theology 5», Mandelbach, Cicero, 2000, 385 p.

- MÜLLER, Friedrich, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechszehnten Jahrhunderts*. Kriterion Verlag, Bukarest, 1986, 294 p.
- NETOLICZKA, Oskar, *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, Graeser, Wien, 1898, 124 p.
- OPPERMANN, Heinrich Albert, *Die Göttinger gelehrten Anzeigen während einer hundertjährigen Wirksamkeit für Philosophie, schöne Literatur, Politik und Geschichte*, Hannover, Kius, 1844, 288 p.
- ÓSZ, Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014, 501 p.
- POPA, Liliana, *Oameni și cărți în Sibiul de altădată. Tipografii și tiparnițe, bibliofili și biblioteci, librari și librării în mărturie documentare*, Editura Schiller, Sibiu, 2010, 375 p.
- PRODAN, David, *Răscoala lui Horea vol. I-II, Ediție nouă, revăzută*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 622; 771 p.
- PRODAN; David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române. Ediție nouă cu adăugiri și precizări*. Editura științifică și Enciclopedică, București, 1984, 519 p.
- REINERTH, Karl, *Das Heltauer Missale (Cod. Heltensis Nr. 8/13/m saec. XIV) : eine Brücke zum Lande der Herkunft der Siebenbürger Sachsen*, «Siebenbürgisches Archiv 3», Köln, Böhlau, 1963, 151 p.
- REINERTH, Karl, *Missale Cibiniense Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter*; «Siebenbürgisches Archiv 9», Köln, Böhlau, 1972, 366 p.
- ROTH, Karl, *Katalog der Bibliothek des ev. Gymnasiums A. B. in Szászsebes (Mühlbach)*, Szászsebes, Stegmann, 1911-1915, 156; 89; 68p.
- ROTHER, Christian, *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert. Mit einer Bibliographie «Siebenbürgen und der Buchdruck»*, «Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Bucharchiv München, 71. Band», Harassowitz, Wiesbaden, 2002, 408 p.
- SCHASER, Angelika, *Reforme iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Editura hora, Sibiu, 2000, 303 p.
- SCHASER; Johann Georg, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal Gubernators von Siebenbürgen. Aus archivalischen Quellen gesammelt*, Hermannstadt, Closius, 1848, 74 p.
- SCHMIDT, Rudolf, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes, Band 1*, Berlin, Verlag der Buchdruckerei Franz Weber, 1902, 197 p.
- SCHMIDT, Rudolf, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes, Band 2*, Berlin, Verlag der Buchdruckerei Franz Weber, 1903, pp. 198-384.
- SCHMIDT, Wilhelm, *Die Stiftung des katholischen, Theresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt*, Hermannstadt, Closius, 1869, 183 p.
- SCHULLER, Georg Adolf, *Samuel von Brukenthal, Band I*, «Buchreihe der Südostdeutschen

- Historischen Kommission Band 18», Verlag R. Oldenbourg, München, 1967, 378 p.
- SCHULLER, Georg Adolf, *Samuel von Brukenthal, Band II*, «Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 19», Verlag R. Oldenbourg, München, 1969, 352 p.
- SCHULLER, Richard, *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung*, Verlag der Markusdruckerei, Schäßburg, 1930, 362 p.
- SIENERTH, Stefan, *Geschichte der siebenbürgisch-deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*, Klausenburg, Dacia-Verlag, 1990, 160 p.
- SIENERTH, Stefan, *Geschichte der siebenbürgisch-deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zum Ausgang des sechszehnten Jahrhunderts*, Dacia Verlag, Cluj-Napoca, 1984, 239 p.
- ȘINDILARIU, Thomas, *Freimaurer in Siebenbürgen 1749-1790. Die Loge «St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (1767-1790). Ihre Rolle in Gesellschaft, Kultur und Politik Siebenbürgens*, Aldus, Braşov, 2011, 236 p.
- SOTERIUS, Georg, Georg Soterius, «*Cibinium*» *Eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Ergänzungsreihe zum Siebenbürgischen Archiv Band 31», Böhlau, Köln, 2005, 281 p.
- SZEGEDI, Edit, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de știință, Cluj-Napoca, 2004, 351 p.
- SZÖGI, László, *Magyarországi Diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526-1700*, «Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 17», Budapest, 2011, 486 p.
- TEUTSCH, Friedrich, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen I. Band 1150-1699*, Krafft, Hermannstadt, 1921, 600 p.
- TEUTSCH, Friedrich, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen II. Band 1700-1917*, W. Krafft, Hermannstadt, 1922, 647 p.
- TEUTSCH, Friedrich, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. II. Band: 1700-1815. Von den Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen*. Hermannstadt, W. Krafft, 1907, 467 p.
- TONTSCH, Hermann, *Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei Johann Gött*, Gött, Kronstadt-Braşov, 1933, 111 p.
- TRÖSTER, Johannes, *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 5», Böhlau Verlag, Köln Wien, 1981, 149 p.
- VOIGT, Gottfried, *Neu-vermehrter Physicalischer Zeit-Vertreiber, Plener - Richter*, Leipzig, 1694, 817 p.
- VOSS, Günter, *Die Teide-Fibel, Wanderungen zum Pico del Teide von 1582 bis 1919*, epubli GmbH, Berlin, 2012. [Volum fără pagini numerotate].

Studii și capitole în volume colective

- ASHPLANT, T. G. / SMYTH, Gerry, «Schools, Methods, Disciplines, Influences», *Explorations in cultural history*, London, Pluto Press, 2001, pp. 3-62.
- BAHLCKE, Joachim, «Status catholicus und Kirchenpolitik in Siebenbürgen», *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum (1690-1867)*, «Siebenbürgisches Archiv 34», Böhlau Verlag, Köln Weimar Wien, 1999, pp 151-180.
- BINDER, Gerhardt, «Bürgerlicher Pietismus zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Zum Tagebuch des Simon Christophori», *Reformation, Pietismus, Spiritualität. Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Kirchengeschichte*, «Siebenbürgisches Archiv 41», Böhlau Verlag Köln, Weimar, Wien, 2011, pp. 178-193.
- BÍRÓ, Vencel, «Der Herrschaftswechsel (1690-1716)», *Kirche - Staat - Nation. Eine Geschichte der Katholischen Kirche Siebenbürgens vom Mittelalter bis zum frühen 20. Jahrhundert*, München, IKGS-Verlag, 2007, pp. 117-133.
- BÍRÓ, Vencel, «Die katholische Restauration - Karl VI., Maria Theresia, Joseph II.», *Kirche - Staat - Nation. Eine Geschichte der Katholischen Kirche Siebenbürgens vom Mittelalter bis zum frühen 20. Jahrhundert*, München, IKGS-Verlag, 2007, pp. 157-176.
- BORSA, Gedeon, «Über die Anfänge de Buchdrucks in Hermannstadt und Kronstadt», *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, «Siebenbürgisches Archiv 19», Böhlau Verlag, Köln, Wien, pp. 245-255.
- CHARTIER, Roger, «Texts, Printing, Readings», *The New Cultural History*, Berkeley, University of California Press, 1989, pp. 154-175.
- FRANKE, Erhard, «Sartorius, Vater und Sohn, und die Hermannstädter Kirchenmusik im 18. Jahrhundert», *Siebenbürgen und das Banat*, «Deutsche Musik im Osten», Band 9, pp. 173-188.
- GÜNDISCH, Gustav, «Die Bibliothek des Damasus Dürr», *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen, Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14», Böhlau Verlag, Köln Wien, 1987, pp. 340-350.
- GÜNDISCH, Gustav, «Die Bibliothek des Superintendenten der Evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547-1611)», *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen, Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14», Böhlau Verlag, Köln Wien, 1987, pp. 363-378.
- GÜNDISCH, Gustav, «Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. (Die Bücherei des Lukas Unglerus)», *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen, Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, «Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14», Böhlau Verlag, Köln Wien, 1987, pp. 351-362.
- GYÁRFÁS, Elemér, «Die Union der Siebenbürger Rumänen. Der Aufbau einer griechisch-katholischen Kirchenorganisation», *Kirche - Staat - Nation. Eine Geschichte der Katholischen Kirche Siebenbürgens vom Mittelalter bis zum frühen 20. Jahrhundert*, München, IKGS-Verlag, 2007, pp. 137-156.
- HELTMANN, Heinz, «Johann Hedwig (1730-1799)», *Von Honterus zu Oberth. Bedeutende siebenbürgisch-deutsche Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner*, Kriterion Verlag, Bukarest, 1980, pp. 66-95.
- HEPPNER, Harald, «Habsburg und die Siebenbürger Sachsen (1688-1867). Zum Thema politische Kultur», *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis*

- zum (1690-1867), «Siebenbürgisches Archiv 34» Böhlau Verlag, Köln Weimar Wien, 1999, pp. 47-59.
- HOWARD-HILL, T. H., «Why Bibliography Matters», *A companion to the history of the book*, Malden, Blackwell Publishing, 2007, pp. 9-20.
- HUNT, Lynn, «Introduction: History, Culture and Text», *The New Cultural History*, Berkeley, University of California Press, 1989, pp. 1-24.
- JAKÓ, Zsigmond, «Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről», *Művelődési törekvések a korai újkorban. «Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez 35.»*, Szeged, 1997, pp. 219-229.
- JAKÓ, Zsigmond, «Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea», *Philobiblon transilvan*, Editura Kriterion, București, 1977, pp. 93-116.
- JEKELI, Hermann, «Bischof Lukas Graffius im Kampfe mit dem Pietismus», *Beiträge zur Geschichte der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. «Bischof D. Friedrich Teutsch, dem Meister sächsischer Volks- und Kirchengeschichte zum 70. Geburtstage am 16. September 1922»*, Hermannstadt, Michaelis & Dück, 1922, pp. 172-240.
- KÖNIG, Walter, «Das Schulwesen der Siebenbürger Sachsen», *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zur Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*, «Siebenbürgisches Archiv 38», Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2005, pp. 1-23.
- KURZ, Anton, «Zur Geschichte des Hermannstädter Gymnasiums im Jahre 1713», *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens, Band I*, Johann Gött, Kronstadt 1844, pp. 163-171.
- NIEDERMAIER, Klaus, «Zur Geschichte der naturwissenschaftlichen Forschungen in Siebenbürgen», *Siebenbürgisches Archiv 14*, Böhlau, Köln-Wien, 1979, pp. 1-65.
- NUßBÄCHER, Gernot, «Die Hermannstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert», *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, Editura Kriterion, București, 1981, pp. 137-141.
- NUßBÄCHER, Gernot, «Die Klausenburger Papiermühle im 16. Jahrhundert», *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, Editura Kriterion, București, 1981, pp. 133-136.
- NUßBÄCHER, Gernot, «Die Kronstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert», *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, Editura Kriterion, București, 1981, pp. 125-132.
- PITTERS, Hermann, «Comes Andreas Teutsch. Ein sächsischer Pietist am Anfang des 18. Jahrhunderts», *Beiträge zur Geschichte der Theologie und Frömmigkeit in der Siebenbürgisch-sächsischen Kirche, Band III.*, pp. 1-48. [manuscris dactilografiat]
- ROTH, Paul W., «Das Diploma Leopoldinum, Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie», *Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690-1867)*, «Siebenbürgisches Archiv 34», Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 1999, pp. 1-11.
- SCHNEIDER-BINDER, Erika, «Johann Christian Gottlob Baumgarten (1765-1843)», *Von Honterus zu Oberth. Bedeutende siebenbürgisch-deutsche Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner*, Kriterion Verlag, Bukarest, 1980, pp. 96-143.
- SIENERTH, Stefan, «Gelegenheitsgedichte; das Rosetum Franckianum», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, I. Halbband Mittelalter*,

- Humanismus und Barock*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 81», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 259-263.
- SIENERTH, Stefan, «Huldigungsverse, Anakreontik, Naturgedichte», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, II. Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 82», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 59-64.
- SIENERTH, Stefan, «Mein Herz fängt an zu schmelzen. Briefe von Daniel Georg Neugeboren an Friedrich Georg Salmen», *Studien und Aufsätze zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprachwissenschaft in Südosteuropa, I. Band*, «Theoretische Reflexionen und Überblicksarbeiten. Beiträge zur deutschen Literatur in Siebenbürgen im 17. und 18. Jahrhundert und zur Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Germanistik», *Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas (IKGS) an der Ludwig-Maximilians-Universität München, Band 112*, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e. V., München, 2008, pp. 216-233.
- SIENERTH, Stefan, «Pietismus in Siebenbürgen. Die Briefe des Sachsenkomes Andreas Teutsch an August Hermann Francke», *Studien und Aufsätze zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprachwissenschaft in Südosteuropa, I. Band*, «Theoretische Reflexionen und Überblicksarbeiten. Beiträge zur deutschen Literatur in Siebenbürgen im 17. und 18. Jahrhundert und zur Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Germanistik», *Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas (IKGS) an der Ludwig-Maximilians-Universität München, Band 112*, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e. V., München, 2008, pp. 180-198.
- SPEK, Rudolf, «Die Bibliothek», *Das Baron Brukenthal'sche Museum. Festschrift zur Erinnerung an den 200. Geburtstag seines Stifters Samuel Baron von Brukenthal, Hermannstadt, Krafft. 1921*, pp. 5-12.
- STĂNESCU, Heinz, «Deutschsprachige wissenschaftliche und Lesegesellschaften der achtziger Jahre des 18. Jahrhunderts in Siebenbürgen und im Banat», *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Verlag Ulrich Carmen, Berlin 1976, pp. 187-194.
- STĂNESCU, Heinz, «Vertriebsformen der Hochmeisterischen Buchhandlung in Hermannstadt im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts», *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa*, Verlag Ulrich Camen, Berlin, 1977, pp. 271-284.
- TASI, RÉKA, «Soliloquium divinum elegiacum. Illyés András magános imájának forrásáról», *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, reciti, 2015, pp. 303–313.
- TEUTSCH, Friedrich, «Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen I. Die vorreformatorische Zeit», *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels IV*, Leipzig, 1879, pp. 13-28.
- TEUTSCH, Friedrich, «Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen II. Die Zeit von 1500-1700», *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels VI*, Leipzig, 1881, pp. 7-71.
- TEUTSCH, Friedrich, «Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen III. Von

- 1700 bis zur Gegenwart», *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels XV*, Leipzig, 1892, pp. 103-188.
- TEUTSCH, Karl / VLAICU Monica, «Waldemar von Baußnern. Biografie, Briefe, Berichte, Bilder I», *Musikgeschichtliche Studien IVa*, Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach, 2003, pp. 12-27.
- THIEL, Udo, «Hißmann und der Materialismus», *Michael Hißmann (1752-1784). Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung*, Akademie Verlag, Berlin, 2013, pp. 25-41.
- TONK, Sándor, «Siebenbürgische Studenten an ausländischen Universitäten», *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, «Siebenbürgisches Archiv 32», Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1996, pp. 113-125.
- VERÓK, Attila, «Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai», *Könyves műveltség Erdélyben, Marosvásárhely*, Mentor, 2006, pp. 22–42.
- VERÓK, Attila, «Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: der Fall Christoph Nicolaus Voigt», *Libri prohibiti : la censure dans l'espace habsbourgeois 1650 - 1850*, Leipzig, 2005, pp. 129-140.
- WAGNER, Hans, «Die Zensur in der Habsburger Monarchie (1750-1810)», *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert*. «Beiträge zur Geschichte de Kommunikation in Mittel- und Osteuropa», Verlag Ulrich Camen, Berlin, 1977, pp. 28-44.
- WAGNER, Udo Peter, «Geistliche Dichtung. Predigten und Lieder», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, I. Halbband Mittelalter, Humanismus und Barock*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 81», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 245-254.
- WAGNER, Udo Peters, «Geistliche Dichtung. Kirchenlieder im pietistischen, herrnhutischen und rationalistischen Sinn», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, II. Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 82», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 47-58.
- WITTMANN, Reinhard, «Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts?», *Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, pp. 419-454.
- WITTSTOCK, Joachim, «Anfänge der Publizistik», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, II. Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 82», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 37-46.
- WITTSTOCK, Joachim, «Dramatische Kunst, Schauspielgesellschaften, Theater-Publizistik, Fragen des Repertoires», *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848, II. Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, «Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Band 82», Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, pp. 121-132.
- WRZECIONKO, Paul, «Die Theologie des Rakower Katechismus», *Kirche im Osten. Studien zur europäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, Band 6*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 73-116.

Articole de revistă

- ALBRICH, Carl, «Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Hermannstadt», *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule sowie der evangelischen Elementarschule A. B. zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/96*, Hermannstadt, Krafft, 1896, pp. 1-224.
- BELL, Georg, «Geschichte des Schäßburger Gymnasiums», *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schäßburg zum Schluss des Schuljahres 1863/4*, Kronstadt, Gött, 1864, pp. 1-56.
- BERWERTH, Wilhelm / FABINI, Theodor, «Fachwissenschaftlicher Katalog der Bibliothek des Gymnasiums in Schäßburg mit einer Einleitung über deren Entwicklung, 1. Theil», *Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schäßburg und der damit verbundenen Lehranstalten. Zum Schlusse des Schuljahres 1879-1880*, Schässburg, Binder & Horeth, 1880, p. V-XII. 1-59.
- BINDER, P. / HUTTMANN, A., «Laurentius Fronius, ein Kronstädter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Maler des 16. Jahrhunderts», *Forschungen zur Volks- und Landeskunde 1/1971*, pp. 37-50.
- BÍRÓ, Gyöngyi, «Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott», *Magyar Könyvszemle 116/2*, 2000, pp. 131-144.
- BORSA, Gedeon, «A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében», *Magyar Könyvszemle 80/1*, 1965. pp. 56–61.
- BORSA, Gedeon, «Über die Anfänge des Buchdruckes in Bistritz», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde 22/2*, 1999, pp. 175-183.
- DARNTON, Robert, «First Steps Toward a History of Reading», *Australian Journal for French Studies*, nr. 23, September-December 1986, pp. 5-30.
- DARNTON, Robert, «What is the History of Books? Revisited», *Modern Intellectual History*, 4 (3), 2007, pp. 495-508.
- DARNTON, Robert, «What is the History of Books?», *Daedalus 111 (3)*, 1982, pp. 65-83.
- FISCHER, Georg, Fischer, «Geschichte des Bistritzer evangelischen Gymnasiums A. B. bis zum Jahre 1762», *Programm des evangelischen Obergymnasiums A. B. in Bistritz*, Bistritz, Botschar, 1896, pp. 7-103.
- FRIVALDSZKY, János, «Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága», *Magyar Könyvszemle 113/4*, 1997, pp. 417-424.
- GÖLLNER, Carl, «Die Beziehungen des Aufklärungsphilosophen Michael Hißmann zu seiner siebenbürgischen Heimat», *Forschungen zur Volks- und Landeskunde 3/1960*, pp. 79-98.
- GÜNDISCH, Gustav / NÄGLER, Doina, «Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Andreas Oltard († 1660) und seiner Familie», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1994)/ 2, pp. 121-143.
- GÜNDISCH, Gustav / NÄGLER, Doina, «Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius († 1648) und seiner Söhne», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 15/1, 1992, pp. 1-42.
- GÜNDISCH, Gustav, «Die Bibliothek des Sachsen grafen Albert Huet (1537-1607)», *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde*, 4/1974,

- Böhlau Verlag, Köln, Wien, pp. 32-51.
- GÜNDISCH, Gustav, «Die Bücherei des Hermannstädter Rats Herrn Johann Bayer», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde* 13/1, 1990. pp. 23-34.
- GÜNDISCH, Gustav, «Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens», *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde* 4/1974, Böhlau Verlag, Köln, Wien, pp. 259-274.
- HERBERT, Heinrich, «Beiträge zur Geschichte von Schule und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Carls VI.», *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. in Hermannstadt und der mit demselben verbundenen Lehranstalten für das Schuljahr 1876/7*, Hermannstadt, Closius, 1877, pp. 1-71.
- HERBERT, Heinrich, «Briefe an den Freiherrn Samuel von Brukenthal», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde Neue Folge*, XXXI. Band, Hermannstadt, Michaelis, 1903, pp. 7-1029.
- HOCH, Josef, «Geschichte des Schässburger Gymnasiums (Fortsetzung)», *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1871-72*, Schäßburg, Karner, 1872, pp. 1-44.
- HOCH, Josef, «Geschichte des Schässburger Gymnasiums», *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1870/71*, Hermannstadt, Krafft 1871, pp. 3-46.
- ILYÉS-BARTHA, Hajnalka, «Klausenburger Drucker mit deutschsprachigen Drucken zwischen 1550 und 1800», *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 2013/2, Praesens Verlag, Wien, pp. 7-20.
- ITTU, Gudrun Liane, «Întâlnirile lui Michael von Heydendorff sen. (1730-1821) cu suveranii habsburgi 1773, 1783, 1786 și 1817», *Brukenthal. Acta Musei* V.1, 2010, pp. 191-199.
- JOSEPHI, J., «Gründung, Entwicklung und jetziger Stand der Gymnasialbibliothek in Mediasch. Eine Skizze», *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. zu Mediasch und der damit verbundenen Schulanstalten für das Schuljahr 1863/64*, Hermannstadt, Drotleff, 1864, pp. 1-143.
- JUGĂREANU, Veturia, «Crâmpoie de cultură din secolul al XV-lea, oglindite în colecția de incunabule a Bibliotecii Brukenthal din Sibiu», *Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări*, nr. 7, Sibiu, 1956, pp. 3-20
- KAMMEL, Richard, «August Hermann Franckes Tätigkeit für die Diaspora des Ostens», *Die evangelische Diaspora* 20/1938, pp. 312-380.
- KELLY, William W., William W. Kelly, «Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth Century Miller by Carlo Ginzburg», *The Journal of Peasant Studies*, 11 (1), octombrie 1983, pp. 119-121. [recenzie de carte]
- KIS, Attila B., «Adam Franck (1639-1717) pályaképe», *Keresztény Magvető*, 3/2208, pp. 363-384.
- KLUSCH, Horst, «Un sibian a descoperit telurul: Franz Joseph Müller von Reichenstein», *Convergențe transilvane*, vol. 3, decembrie 1995, hora, Sibiu, pp. 45-49.
- KÖNIG, Heidrun, «Auf den Spuren des hl. Jakob Die Jakobskapelle am Huetplatz. Ein Pilgerweg (II)», *Hermannstädter Zeitung*, nr. 1660, 21 ianuarie 2000, p. 5.
- KÖNIG, Heidrun, «Aufklärung eines alten Irrtums. Die Jakobskapelle am Huetplatz in Hermannstadt. Ein Pilgerweg (I)» *Hermannstädter Zeitung*, nr. 1659, 14 ianuarie 2000,

- KRASSER, D., «Geschichte des Mühlbacher Untergymnasiums A. B.», *Programm des evangelischen Unter-Gymnasiums in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten zum Schluß des Jahres 1856/7*, Kronstadt, Gött, 1857, pp. 1-48.
- KUTSCHERA, ROLF, «Die Loslösung Siebenbürgens von der türkischen Oberhoheit», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde* 11/1988, pp. 73-81.
- KUTSCHERA, ROLF, «Guvernatorii Transilvaniei (1691-1774)», *Universitatea «Regele Ferdinand I» Cluj-Sibiu, Biblioteca Institutului de Istorie Națională X*, 1943, pp. 1-102.
- LUX, Ingrid, «Hahnemann, fondatorul homeopatiei, și Sibiul», *Convergențe transilvane*, vol. 6 (octombrie 1997), pp. 33-44.
- MEISCHNER, Wolfgang, «Psychologie und Revolution», *Psychologie und Geschichte* 2/4, aprilie, 1991, pp. 171-179.
- MÜLLER, Friedrich, «Die Incunabeln der Hermannstädter »Capellenbibliothek«», *Archiv für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XIV. Band*, Closius, Hermannstadt, 1877, pp. 293-358; 489-543.
- NÄGLER, Doina, «Die Tätigkeit der Buchdruckerfamilie Barth (1690-1840)», *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 2/1973, București, Editura Academiei Române, pp. 48-52.
- NEUGEBORN, Heinrich, «Daniel Georg Neugeboren. Ein Lebens- und Charakterbild», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XV. Band*, Hermannstadt, Closius, 1879, pp. 296-393.
- PHILIPPI, Maja, «Die verbrannte Bibliothek des Marcus Fronius. Ein Baustein zur Kulturgeschichte des siebenbürgisch-sächsischen Bürgertums des im 17. Jahrhundert», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 13/1990, pp. 35-39.
- POPA, Liliana, «Urkunden zur Geschichte der Hermannstädter Buchdruckerei (16. und 17. Jahrhundert)», *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1/1986, pp. 34-39.
- SASHEGYI, Oszkár, «A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726-1730)», *Magyar Könyvszemle*, 90/1-2, 1974, p. 40-54.
- SASHEGYI, Oszkár, «Az állami könyvcenzúra állandosulása Magyarországon (1706-1725)», *Magyar Könyvszemle*, 85/4, 1969, pp. 321-338.
- SASHEGYI, Oszkár, «Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673-1705)», *Magyar Könyvszemle*, 84/1, 1968, pp. 1-12.
- SCHULLER, Georg Adolf, «Hermannstadt um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Ein Kulturgeschichtliches Bild», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XXXIV. Band, Michaelis, Hermannstadt, 1907*, pp. 276-380.
- SCHULLER, Georg Adolf, Schuller, «Zeitgeschichtliche und biographische Aufzeichnungen auf den Deck- und Titelblättern älterer Bücher», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* XXX/1, Hermannstadt 1907, pp. 2-4; XXX/2-3, pp. 19-24; XXX/4-5, pp. 35-38.
- SCHULLER, Gustav Friedrich, «Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mediasch», *Gymnasial-Programm des Jahres 1895/1896*, W. Krafft, Hermannstadt, 1869, pp. 1-127.
- SCHULLER, Richard, «Geschichte des Schäßburger Gymnasiums», *Schulprogramm des ev. Gymnasiums A. B. in Schäßburg 1895/1896*, Schäßburg, Jördens, 1896, pp. 1-176.

- SCHULLERUS, Adolf, «Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, Band XVI*, Krafft & Drotleff, Sibiu, 1928, pp. 299-522.
- SEIWERT, Gustav, «Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch», *Archiv für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XI. Band*, Hermannstadt, Michaelis, 1874, pp. 322-410.
- SERAPHIN, Friedrich Wilhelm, «Kronstädter Schulen vor der Reformation», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XXIII. Band*, Hermannstadt, Michaelis, 1891, pp. 747-797.
- SIEGMUND, Marianne, «Contribuții la istoricul bibliotecii gimnaziului Honterus din Brașov», *Cvmidava VIII, Muzeul Județean Brașov*, 1974-1975, pp. 235-241.
- SIENERTH, Stefan, «Dem Gefühl der wärmsten Liebe. Aus den Briefen von Friedrich Gorg Salmen an seine Eltern», *Neue Literatur. Zeitschrift des Schriftstellerverbandes in der Sozialistischen Republik Rumänien, 37. Jahrgang, Heft 9, September 1986*, pp. 71-81.
- SIGERUS, Wilhelm, «Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde VII/12*, Hermannstadt, 1884, p. 141.
- SIGERUS, Wilhelm, «Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde VIII/6*, Hermannstadt, 1885, pp. 72-74.
- TEUTSCH, Friedrich / SIGERUS, Wilhelm, «Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde V/6*, Hermannstadt, 1882, pp. 64-67.
- TEUTSCH, Friedrich, «Der älteste Katalog der Hermannstädter Kapellenbibliothek», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde III/9*, Hermannstadt, 1880, pp. 93-94.
- TEUTSCH, Friedrich, «Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde IV/1*, Hermannstadt, 1881, pp. 1-4.
- TEUTSCH, Friedrich, «Nachträge zur Geschichte des evangelischen Gymnasiums in Hermannstadt», *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde IX/3*, Hermannstadt, 1886, pp. 25-30.
- TEUTSCH, Friedrich, «Zum sächsischen Buchdruck und Buchhandel», *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde IX/10*, Hermannstadt, 1886, pp. 116-117.
- VERÓK, Attila, «Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen», *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde 22/2*, 1999, pp. 217-222.
- WERNER, Carl, «Die Schulvisitation im Mediascher Kapitel vom Jahre 1765. Ein Beitrag zur Geschichte der sächsischen Volksschule», *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XXIII. Band*, Hermannstadt, Michaelis, 1890/1891, pp. 215-247.
- WITTSTOCK, Heinrich, «Aus Briefen des M. Georg Haner 1713-1740», *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, Band XVI*, Hermannstadt, Franz Michaelis, 1881, pp. 606-628.
- WITTSTOCK, Joachim, «Literarische Aspekte in historischen und volkskundlichen Schriften des 17. Jahrhunderts», *Forschungen zur Volks- und Landeskunde 1/1987*, pp. 63-94.

Dictionare

- ARZ, Gustav, «Series Pastorum», *Siebenbürgische Familienforschung*, Jahrgänge 7-12, 1990-1995.
- CZEIKE, Felix, *Historisches Lexikon Wien in 6 Bänden*, Kremayr & Scheriau/Orac, 2004.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Dritte Auflage, I.-VI. Band, herausgegeben von Kurt Galling, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1957-1962.
- DÖRING, Heinrich, *Die gelehrten Theologen Deutschlands im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. Nach ihrem Leben und Wirken dargestellt*, Vier Bände, Neustadt an der Orla, Wagner, 1835.
- Lexikon für Theologie und Kirche*, Zehn Bände, Herausgegeben von Josef Höfer und Karl Rahner, Herder Verlag, Freiburg, 1957-1968.
- MEUSEL, Johann Georg, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, Fünfzehn Bände, Leipzig, Fleischer, 1802-1816.
- Pierer's Universal-Lexikon*, 4. Auflage, Band 1-19, Altenburg, Prierer, 1857-1895.
- Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*, In dritter verbesserter und vermehrter Auflage, herausgegeben von Albert Hauck, Band 1-24, Hinrichs, Leipzig, 1896-1913.
- TRAUSCH, Joseph, «Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen», Band I, *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 7/I*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1983.
- TRAUSCH, Joseph, «Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen», Band II, *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 7/II*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1983.
- TRAUSCH, Joseph, «Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen», Band III, *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 7/III*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1983.
- WAGNER, Ernst, «Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, 1. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700», *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, Band 22/1, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1998.

Documente electronice

- Allgemeine deutsche Bibliothek, URL: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm>.
- Allgemeine Literatur-Zeitung, URL: http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jpjournal_00000005.
- BEYER, Johann Rudolph Gottlieb, Ueber das Bücherlesen, in so fern es zum Luxus unserer Zeiten gehört. Vorgelesen in der churfürstl. mainz. Academie nützlicher Wissenschaften zu Erfurt am 2ten Febr. 1795, Gedruckt zu Erfurt 1796, URL: <http://www.literatur-live.de/salon/beyer.pdf>, pp. 1-15.
- BORSA, Gedeon, Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen (1528–1530), URL http://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_1/bgki0110de.htm.
- CARION, Johann, Johann Carion, Chronica durch Magistru(m) Johann Carion, vleissig zusammen gezogen, meniglich nützlich zu lesen, [1532], URL: http://www.pascua.de/carion/chronica1533.htm#Ferdinandus_der_xl.

- Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher, URL: <http://www.univie.ac.at/censorship/info.html>.
- ERDŐ, János, Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése, URL: <http://www.unitarius.org/data/eue/show.aspx?pageid=44>.
- FATIO, Olivier, «Chandieu, Antoine de», Historisches Lexikon der Schweiz. URL: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11077.php>.
- FERENCZI, Zoltán, A kolozsvári nyomdászat története, 1896, URL: <http://mek.oszk.hu/07800/07852/07852.htm>.
- Gazette nationale, ou le moniteur universel, URL: <http://d-nb.info/gnd/7736987-7>.
- Göttingisches Historisches Magazin, URL: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/goetthistorimaga/index.htm>.
- HÄBERLEIN, Mark, «Rauwolf, Leonhard», Neue Deutsche Biographie, URL: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118749358.html#ndbcontent>.
- HALMÁGYI, István, Az oláh és székely határórség felállítása, URL: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8730.pdf, pp. 74-98.
- HEß, Wilhelm, «Silberschlag, Georg Christoph», Allgemeine Deutsche Biographie, URL: https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Silberschlag,_Georg_Christoph&oldid=2265764.
- KISBÁN, Emil, Hell Miksa. A magyar csillagász, Budapest, 1942, URL: <http://mek.oszk.hu/07000/07065/07065.pdf>, pp. 5-20.
- KLEIST, Ewald Christian, Kleist, «Der Frühling. Ein Gedicht», 1749. Deutsches Textarchiv. URL: http://www.deutschestextarchiv.de/kleist_fruehling_1749.
- KÖPECZI, Béla, Erdély története. Második kötet 1606-tól 1830-ig. Harmadik kiadás. 1986, URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/194.html>.
- LUDWIG, Walter, Philipp Melanchthon. Initia Doctrinae Physicae, dictata in Academia Vuitebergensi. Die Anfänge der physikalischen Lehre, vorgetragen an der Universität Wittenberg, URL: <http://www.vml.de/d/detail.php?ISBN=978-3-86757-183-8>. [recenzie on-line].
- MISKOLCZY, Ambrus, Erdély népeisége a 18. században (Források és értelmezések), URL: http://szijarto.web.elte.hu/program/miskolczy_ambrus.pdf.
- NAGY, Diána, A Magyar Kurír története, működése, URL: <http://www.mediakapu.hu/download/index/id/32>, pp. 1-40.
- Neues Göttingisches Historisches Magazin, URL: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/neugoemag/index.htm>.
- NOVÁK, László, A nyomdászat története, II. könyv, URL: <http://mek.oszk.hu/01600/01645/html/02.htm#9>.
- POPESCU, Elena, Pictura germană din Transilvania. Secolul al XVI-lea - începutul secolului al XIX-lea, URL: http://www.brukenthalmuseum.ro/pdf/brosuri/pictura_germana_din_transilvania.pdf.
- Staats-Anzeigen, URL: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/statsanzeigen/index.htm>.
- Staats-Relation, URL: <http://opac.bayerische-bibliographie.de/cgi-bin/avanti/byb/detailsuche.pl>. [Căutare în motor a cuvântului cheie «Staats-Relation», efectuată la 30.09.16]
- SZINNYEI, József, Magyar írók élete és munkái, URL: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html>.
- TEUTSCH, Friedrich, «Piso, Jacob», Allgemeine Deutsche Biographie, URL:

<http://www.deutsche-biographie.de/ppn139211861.html?anchor=adb>.

VERÓK, Attila, «*Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf*». *Martin Schmeizel (1679-1747) élete és munkássága*, URL: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1279/3/Verok_dolgozat.pdf, pp. 1-386. [Tezä de doctorat]

Verpönt, Verdrängt - Vergessen? - Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher, URL: <http://www.univie.ac.at/censorship/index.php?q=Helv%E9tius&j=&s=&f=&i=&so=0>.

Zensurordnung 1795, URL: <http://www.univie.ac.at/medienrechtsgeschichte/Zensurordnung1795.pdf>, pp. 1-5

Zensurordnung für Österreich u(nd). d(en). E(rblanden). 1781, URL: <http://www.univie.ac.at/medienrechtsgeschichte/Zensurordnung1781.pdf>, pp. 1-2.

Zensurvorschrift 1810, URL: <http://www.univie.ac.at/medienrechtsgeschichte/Zensurvorschrift1810.pdf>, pp. 1-4.

Baze de date bibliografice

KVK Karlsruhe, URL: <http://www.bibliothek.kit.edu/cms/index.php>.

VD17 - Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts, URL: <http://www.vd17.de>.

VD16 - Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. URL: <http://www.vd16.de>.

VD18 - Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts, URL: <http://vd18.de>.

Zeno. org. Meine Bibliothek - URL: <http://www.zeno.org>.